

ELIGIJUS DZEŽULSKIS-DUONYS

Kauno Technologijos universitetas

INSTRUMENTINIO PROTO BŪTIES LEGITIMACIJA: SILPNUMAS IR BERGŽDUMAS

The Legitimacy of Being by Instrumental Reason:
Weakness and Futility

SUMMARY

This paper examines the suitability of the human mind, emancipated by the Enlightenment from any kind of natural or cultural dependence and reduced to instrumental reason, for grounding the meaningful world. It does this by revealing Being and giving (final) sense to it as well as to the Being related and ingeniously constructed human reality. It aims to approach the emerging weakness and futility of mathematically formalized intellectual structures. These mental models effectively simulate and liberate „natural“ processes taking place in reality but basically make the reality itself inaccessible. One goes in search for the answer to the question: „Do the effective advantages of reality-control and the opportunities for re-creation outweigh the no less important loss of Being itself?“

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamas Apšvietos išlaisvinto ir suinstrumentinto, į intelektinį veikimą redukuoto racionaliojo proto, gebančio pažįstant išsiveržti iš bet kokių gamtinių ar kultūrinių priklausomybių, tinkamumas Būties atvėrimo ir jos galutinio įprasminimo perspektyvoje. Siekiama atskleisti tokio proto legitimacinių pretenzijų Būties atžvilgiu silpnumą ir bergždumą. Nors matematizuotas ir instrumentiškai veikiantis intelektas geba veiksmingai ir išradingai konstruoti pasaulį kaip su Būtimi susietą žmogiškąją tikrovę, bet prote sumodeliuoti ir matematiškai formalizuoto proto schemoms pajungti darbiniai modeliai, efektyviai imituojantys ir išlaisvinantys „natūralius“ procesus, iš esmės tik „nukenksmina“ realią tikrovę ir daro ją tiesiogiai nebesiekiamą. Todėl keliamas klausimas: ar efektyvus, totalios kontrolės siekiantis tiesiogiai patiriamos tikrovės užvaldymas neimplikuoja būklės, kurioje prarandama savaiminė Būtis?

RAKTAŽODŽIAI: protas, intelektas, instrumentalumas, Būtis, pažinimas, legitimacija.

KEY WORDS: mind, intellect, instrumentality, Being, knowledge, legitimacy.

IVADAS

Moderniaisiais laikais išsiskleidęs besąlygiškas siekis išlaisvinti žmogaus protą iš bet kokio pavaldumo, kaip ir siekis tokiu protu vadovaujantis užvaldyti gamtą bei Visatą, šių siekių nulemtas „pasaulio atkerėjimas“ gerai išreiškia racionalaus pažinimo gebėjimą išsiveržti ne vien iš gamtinės, bet ir iš kultūrinės priklausomybės. Naujos bei veiksmingos Apšvietos išlaisvinto ir suinstrumentinto racionalaus proto generuojamos idėjos, jų galia veikti ir apvaldyti keičia esminius žmogaus veiklos ir pasaulio įprasminimo tikslus: pagrindinis apsišvietusio ir išsilaisvinusio žmogaus tikslas – pažinimu ne prisitaikyti ir įsitraukti į esamą pasaulį, bet atsiriboti nuo jo ir distancijuojantis pačiam valdyti daiktus bei žmones. Daiktai, įvykiai ir reiškiniai pažįstami ir valdomi tiek, kiek įmanoma jais protu (ar tiesiogiai) manipuluoti, sukurti arba atkurti. Manipulavimas ir valdymas pasiekiamas intelektui būdingu ir jo gerai išvystytu matematinio formalizmu, nuosekliai į matuojamas dalis skaidant kokybines daiktų, reiškinų bei įvykių savybes ir suve-

dant jas į kiekybinę visumą – vientisą sistemą. Visa, kas atsiduria už šios intelektu konstruojamos sistemos ribų, kelia, atrodo, pagrįstą „užkerėto“ pasaulio baimę ir todėl net nemažoma, tuo pačiu neigiama ir esatis viso to, kas atsiduria už šių „ribų“.

Kitaip tariant, visa, kas intelekto vadovaujama, į sisteminę vienovę orientuotam protui atrodo neprotinga (nes nesistemiška), yra atmestina, nepripažįstant atmestiems dalykams savarankiško egzistavimo, taigi ir svarbos naujoje, efektyvumu grindžiamoje Būties atvertyje statant pasaulio rūmą. Tačiau išsivaduoti iš pavaldumo gamtai galiausiai reiškia siekti ją užvaldyti pačiam. Tuomet sugriauti gamtoje viešpatuojančius mitus reiškia kurti naujus veiksmingus, žmogų savaip įkalinančius pažinimo mitus, kurių veikimas peržengia gamtos ribas, prasitęsia kultūroje ir nusitaiko į Būtį. Ir tik žvelgdami retrospektyviai galim klausti: kokius praradimus savaiminės Būties atžvilgiu efektyvų valdymą teikiantis totalus žmogaus ir jo racionalaus proto iš(si)vadavimas atneša?

IŠEITIES POZICIJA¹

Apšvietos efektyviam veikimui įgalinta bei tuo pat metu to veikimo suproblemintą racionalaus proto ir protingo asmens padėtis glaustai gali būti nusakoma šitaip: nuo mito prietarų save išlaisvinantis protas „atkeri“ gamtą ir žmogų bei sėkmingai užvaldo gamtą, bet šio užvaldymo kaina – totalus susvetimėjimas ne tik užvaldytų objektų atžvilgiu, bet ir

žmonių tarpusavio santykių bei tiek žmogaus santykio su pačiu savimi, tiek visa saistančios Būties atžvilgiu. Mitiniai vaizdingumo simboliai išlaiko ryšį su kažkuo, kas nėra (vien) žmogus, o mitinis mąstymas prilyginamas Būčiai kaip pasauliui ir šitaip su juo susiejamas, – argumentuoja Horkheimeris ir Adorno². Tuo tarpu neabejotino tikrumo siekiančios Apšvie-

tos pasekmė – reikalavimas protui suskliausti savąjį nukreiptumą į realius daiktus ir, susitelkus į save, mąstyti patį mąstymą. Toks dalykas tampa įmanomas, tik vykdant žmogaus mąstymo redukciją į matematinį proto aparatą, o tai gimdo pažinimo pretenziją, kuri galiausiai „neigiamą tiesioginę duotybę kaip duotybę ir kuri dėl to pati tampa mitologine“³, – tęsia tie patys mąstytojai.

Situacija, kai sveikas protas ir tiesioginis juslinis patyrimas užleidžia vietą matematizuotam ir instrumentiškai veikiančiam intelektui, turbūt geriausiai apibūdina aukščiau nusakytą susvetimėjimą pažįstamų objektų, kaip ir pažįstančių subjektų atžvilgiu. Tokį intelekto funkcionavimą įgalina Naujaisiais laikais gniuždančiai prasiveržusi abejonė dėl pažinimo tikrumo ir pasaulio patikimumo, kurią panaikinti ėmėsi aktyvus intelektualų, t. y. intelektu kuriančių žmonių darbas. Techninių stebėjimo ir eksperimentavimo prietaisų išradinėjimo sąlygota abejonė galimybėmis vien teoriškai mąstančio proto ir pasyviai stebinčių juslių veikimo dėka pažinti tikrovę yra tad varomoji Apšvietos epochos jėga. Kitais žodžiais tariant, juslinė empirinės konkretybės gausa ir jos įvairovė nuo tada yra apdorojamos remiantis paties proto generuojamais matematiniais modeliais bei simboliais, pakeičiančiais tikrovę. Tik taip tampa įmanomas pažintinis tikrumas. Tačiau paaiškėja, jog matematinėmis struktūromis atkuriamos gamtos iš esmės negali realiai atitikti joks modelis, nes jo neįmanoma tiesiogiai formuoti nei juslinio patyrimo, nei sveiko proto suvokinių pagrindu. Užtat Naujoji racionalioji Visata, labai galimas daiktas, yra ne tik

„nepasiekiamai praktiškai“ – praktinėje realybėje susiduriant vien su jos hipotetiniais modeliais – bet net „nemaštoma“, nes, mąstydami ją, mąstome neteisingai: galbūt ne taip beprasmiškai kaip mąstydami „trikampį apskritimą“, bet daug beprasmiškiau nei „sparnuotą liūtą“⁴, remdamasi modernųjų epistemologų refleksijomis pažymi H. Arendt.

Vis dėlto nuo Apšvietos įsivyravimo racionalus protas yra laikomas vieninteliu neribotu, bet drauge ir bergždžiu autoritetu. Jo bergždumas kyla ne (vien) dėl to, kad jis negali būti savaiminis autoritetas daugumai žmonių arba dėl to, kad jis nepajėgia galutinai įveikti jo paties veiklumo proveržį inspiravusios abejonės, bet daug labiau dėl to, kad jam savaime nebūdingi jokie turiniai. Taigi jis nei Būties akivaizdoje, nei reguliuojant bendrai su kitais žmonėmis gyvenamą žmogišką gyvenimą negali būti siejamas su jokiais turiningais tikslais bei siekiais. Formalistinis intelektualinis protas, pavyzdžiui, negali pagrįsti moralumo, nes jis nesugeba iškelti principinių argumentų prieš žudymą ar kitas žmonių tykančias blogybes, todėl, kad ir kaip to nesinorėtų, nyčiškai kalbant, lieka anapus gėrio ir blogio, taigi anapus moralės. Likti anapus moralės reiškia neišvengiamai būti glaudžiau susijus su amoralumu nei su moralumu. Kaip teigia Horkheimeris ir Adorno, „moraliniai Apšvietos pamokymai rodo beviltišką siekimą vietoj išsivadėjusios religijos surasti intelektualinę atramą“⁵ vien protu grindžiamiems racionaliems pamokymams įteisinti. Lygiai taip galima tarti, jog tikrovės pažinimo srityje toks protas tik užplukdo niūrius abejonės debesis gied-

rame platoniskų idėjų danguje⁶, bet nesukuria naujo, visą Būtį besąlygiškai nušviesti pajėgiančio šviesos šaltinio. Tačiau jau pasisavintas ir savaime suprantamybe paverstas siekis principinės

ir nešališkos nepriklausomybės nuo bet kokių išorinių jėgų verčia instrumentinį *ratio* atmesti bet kokį galimą atsidavimą ar galimą sudievinimą kažko kito, kas nebūtų jis pats. Kur tai veda?

INSTRUMENTO PARADIGMA

Racionaliuoju protu išlaisvintam žmogui, priverstam išsižadėti vilties patirti savaime atsiveriančią realybę ir nebesuvokiančiam kokio nors kitokio realaus jos pagrindo nei kuriantis intelektas, tarsi nebeliko kito kelio kaip tik *sudievinti* žmogaus su-kuriamą tyrimo instrumentą, jį su-kuriantį instrumentinį protą ir jų abiejų teikiamą galią. Kai instrumentas ir su juo siejama bendroji instrumentalumo samprata būna absoliutinami, jie įgauna savarankiškumo bruožų. Žmogiškasis protas tuomet užima Apreiškimo vietą, o efektyviai veikiantis mokslas perima legitimuojančios galios visiems vaidmenį iš pomirtinio gyvenimo sampratos, kuri ilgą laiką daugiau ar mažiau sėkmingai modeliuojo racionalaus proto gyvenimui abejingos daugumos elgseną bei „mąstymą“, iki ji buvo „nukarūnuota“ vėlyvaisiais Naujaisiais laikais. Kadangi tikrovės „esmė“ taip ir liktų paslėpta nuo žmogaus, jei ne instrumentus kuriantis žmogiškojo intelekto išradingumas ir tą išradingumą įkūnijusių mokslinių techninių prietaisų pajėgumas atverti tikrovę, modernusis – instrumentus kuriantis ir juos naudojančias – mokslas, atrodo, tokiu būdu pats save įtikinamai legitimuoja. Be to, jis tampa tikėjimo objektu.

Tad nuosekliai emancipuoto proto kuriamoje kultūroje įsivyrąja *instrumento paradigma*, išskirtiniu ir visuotinai tin-

kamu instrumentu paverčiantį ir patį „dieviškų“ instrumentus kuriantį protą⁷. Teorinėje plotmėje šios paradigmos įsivyravimas beveik nebeleidžia svarstyti jokių klausimų bei tirti jokių dalykų nesiremiant instrumentiškai traktuojamomis priemonių ir tikslų kategorijomis. Pasiklojimas jomis tarsi savaime veda į jų absoliutinimą, o iš čia lieka tik menkas plyšys iki pripažinimo, jog visos priemonės yra leistinos, jei tik jos yra veiksmingos ir leidžia įgyvendinti instrumentiškai siekiamus tikslus. Tai didžiųjų modernybės problemų socialinėje politinėje tikrovėje priežastis – problemų, kurios tokiomis tampa tik retrospektyviai suvokus visą instrumentiškai užvesto proto veikimo sukeltą siaubą bei visą jo atneštą žalą. Psichologai tokį racionalumą vadina praktinių tikslų siekiančiu manipuliatyviuoju intelektu, kuris būdingas ir gyvūnams ir kurio su-reikšminimas, t. y. jo taikymas jam visiškai nederamose srityse, gali būti žmogui netgi pražūtingas⁸, – tai ypač akivaizdu permąstant XX a. istoriją.

Instrumentinio racionalumo paradigma įtvirtinama materijos valdymo sėkmę atnešusio matematinio tyrimo metodo absoliutinimu. Dėl šios priežasties šis metodas nuo Apšvietos išgalėjimo „tampa privalomu minties ritualu“⁹, klusniai vykdomu be išimties visose

žmogiškos veiklos srityse. Jo šviesoje net žmogaus proto veikimas prilyginamas geriau ar blogiau veikiančiai mašinai, kurios intelektualinę jėgą, panašiai kaip kad arklio jėgą, pasirodo, galima matuoti, didinti, efektyvinti ar kitaip normuoti bei reguliuoti. Nors totalizuojančioje instrumentalumo stichijoje žmogiškasis subjektas atkakliai priešinasi nuolat tykančiai grėsmei pačiam virsti objektu, dėl ligšiolinių praktinių pasiekimų bei susiformavusių įpročių jis neįstengia (ir nesistengia) kaip nors apriboti viską objektivuojančio instrumentinio proto veikimą. Juk toks protas pajėgia sau laiduoti tikrovę, nes, remdamasis savo paties sukurtomis matematinėmis formulėmis, pagal darymo analogiją jis „gamina“ sau norimus stebėti objektus ir reiškinius, išreikšdamas džiugią prielaidą, kad nei Dievas, nei piktoji dvasia negali pakeisti fakto, jog „du ir du lygu keturi“¹⁰. Kitaip sakant, žmogus gali nepaisyti nei vieno, nei kito (apskritai bet ko), nes visa, kas nėra žmogus, instrumentinis protas geba susieti su žmogaus proto struktūrą atitinkančiais matematiniais modeliais. Tai, rodos, vienintelis žmogui likęs (nevilties) kelias, leidžiantis išvengti jus-

linės maišaties, proto klaidų, abiejų jų sąlygoto netikrumo, taigi pabėgti nuo pamatinės abejonės moderniojoje epochoje keliamo košmaro, kaip ir instrumentiniu veikimu užsitikrinti trokštamą viešpatavimą aplinkai žadantis kelias.

Instrumentalumo paradigmos valdomame pasaulyje metafiziką dėsningai keičianti matematika tampa bendruoju žmogaus pažintiniu instrumentu ir pažinimo idealu – racionalaus proto matematizuotas pasaulis iš anksto identifikuojamas su tiesa¹¹, kurią belieka patvirtinti teoriškai instrumentinį proto veikimą praktiškai perkeliant į tikrovę. Aki vaizdu, jog tai ne senųjų klasikos filosofų artikuliuotas matematinis idealas, modernybės pradžioje, labai galimas daiktas, dar glaudžiai siejamas su platonišku tikėjimu matematine Visatos sandara. Ją, anot Platono, žmogaus protui įmanoma atskleisti, matematika apvalius jį nuo juslinių priemaišų, o vėliau išgrynintu dialektiniu mąstymu nusitaikius į jos esmę¹². Priešingai, tai veikiau viltį savaimingai pažinti Visatą praradusio žmogaus instrumentiškai modeliuojamas konstrukcinis matematizmas, iš vidaus veiksmingai perkeliamas išorėn.

PROCESŲ IŠLAISVINIMAS

Kai prote sumodeliuoti dalykai virsta žmogaus gebėjimu instrumentiškai veikti ir yra nukreipiami į gamtą, jie geba eksperimentiniu veikimu pastarajai nustatyti sąlygas ir šitaip sukelti joje procesus, kurie be žmogaus įsikišimo taip ir būtų likę paslėpti, neišlaisvinti arba, tikėtina, „išsilaisvintų“ visai kitu būdu ar visai kitu laiku. Panašiai siekiama

veikti ir žmogaus tiesioginiais veiksmais bei poelgiais kuriamoje istorijoje: daroma prielaida, jog sukurtos reikalingos sąlygos sukelia norimus procesus, kurie vėliau, retrospektyviai žvelgiant, laikomi būtinais ir neišvengiamais, veikiančius asmenis determinuojamu būdu susais-tančiais dalykais. Konstrukcinis procesualumas įgalina efektyvų konstruoja-

mos tikrovės pažinimą. Tačiau abiem atvejais grėsminga tai, kad tokios veiklos rezultatas iš principo yra neapibrėžtas ir nenumatomas, taigi ir nesaugus: žmogus yra būtybė, pajėgi pradėti procesus, kurių raidos ji jau neapajėgia kontroliuoti – tai būdinga tiek istorijai, tiek gamtos pažinimui. Išlaisvinti procesai yra išlaisvinti procesai, „nesvarbu, ar šie procesai išlaisvinami žmogaus ar gamtos srityje.“¹³ Dėl to, kad įsiterpiama į „stichiškai“ veikiančią ir, vaizdžiai tariant, savy rymančią gamtą ar į bet kuriuo (išjudinančią) veiksmu nesuskaičiuojamus bei neprognozuojamus kitų veikiančių asmenų atoveiksmius sukeliančią žmonių gyvenimo sritį, niekas nežino ir negali žinoti, kuo šie išlaisvinti procesai pasibaigs ir kokią (potencialią) grėsmę jie sukels.

Kuomet ir istorija, ir gamta suvokiama kaip be paliovos vykstančių ir vienas kitą keičiančių procesų sistemos, į kurias galima daugiau ar mažiau veiksmingai įsiterpti ar kurias galima naujai sumodeliuoti, būna sunaikinamas ankstesnis žmonių įsitikinimas, jog žmonės „daro“ vien istoriją ir tik svajoja „daryti“ gamtą, kaip kad ją „daro“ jos kūrėjas Dievas¹⁴. Toks įsitikinimas, ilgą laiką buvęs savaimine suprantamybe daugumai ankstesnių žmonių kartų, šiandien yra negrįžtamai prarastas. Nors akivaizdu, jog „padaryta“ tikrovė yra *nauja* tikrovė, bet geriau ji nei kokia nors „tamsi“ ir instrumentiškai veikiančiam protui neperregima tikrovė. Dabartyje sėkmingai kuriamas dirbtinis žmogaus pasaulis, vykusiai įsiterpiantis į gamtą ar, priešingai, sumaniai į save įterpiantis tiek natūralią, tiek jau „perdarytą“ gamtą, akivaizdžiai patvirtina tokia galimybę žmogui „dary-

ti“ gamtą, lygiai kaip, atrodo, ir žmogaus pasirinkto konstrukcinio procesinio pažinimo kelio tinkamumą ir jo būtinumą.

Procesai išlaisvinami matematikos dėka ir su ja siejamų metodinių procedūrų absoliutinimo keliu. Tad jie natūraliai paverčia matematinę vieneta – skaičių – Apšvietos kanonu¹⁵, kuris, susiliejęs su instrumentiškai veikiančiu (=skaičiuojančiu) protu, kildina metodiniu nuoseklumu bei tikslumu ir praktišku pritaikomumu pasižymintį ir todėl itin galimą empirinį gamtotyrinių mokslų kanoją. Šis gi – užvaldydamas ne vien gamtos pažinimą, bet ir socialinę politinę bei kultūrinę moralinę plotmę – pajungia sau bet kokią galimą protavimą, tarsi nepalikdamas erdvės jokiai kitai racionalumo raiškai. Vienintelio tokio racionaliai skaičiuojančio mąstymo perspektyvumą savaip patvirtina keistas faktas, jog kone viskas, ką instrumentinis protas pamąsto, t. y. matematiškai sumodeliuoja savy ir paleidžia tikrovėn, anksčiau ar vėliau tampa pačioje tikrovėje vykstančiais, juos sugalvojusio proto jau menkai besuvokiamais ir todėl menkai kontroliuojamais procesais.

Taigi įdiegus aktyvųjį eksperimentą ir išspraudus gamtą į žmogaus sukurtus darbinius modelius, gamtos mokslai tapo mokslais apie procesus, kurie yra „natūraliai“ vykstančių procesų eksperimentinis pakartojimas. Toks „natūralių“ procesų išlaisvinimas yra iki šiol neregėto žmogaus sugebėjimo veikti – pradėti naujus, neprognozuojamus procesus tiek gamtos, tiek žmogaus gyvenimo srityje padarinys. Tačiau kad ir kaip didingai tai apibūdintų žmogų, būtent tuomet savaiminės tikrovės atžvilgiu

silpsta legitimuojantis instrumentinio proto pagrįstumas bei įtikinamumas. Juk nors daugiau ar mažiau sėkmingai pradedami gamtą imituojantys procesai, turintys vesti į neabejotiną pažinimą, išlieka klausimas – ar instrumentinis mąstymas iš tikro atveria tikrovę, pa-siekdamas Būties esmę, ar jis taip ir lieka operuoti savo vidinėje, skaičių bei formalių

simbolių prisodrintoje erdvėje? Ši klausimą galima reformuluoti: jei Būtis neatsiskleidžia žmogų be paliovos klaidinančioms juslėms ir mąstant „pasyviuju“ protu – kaip klaidingai įsivaizdavo senieji mąstytojai – tai ar ji atskleidžiama sukeliant imitacinius procesus ir naudojant „dieviškuosius“ protingai aktyvaus darymo instrumentus?

BŪTIES PRARADIMAS

Apie žmogų tiesiogiai supančios tikrovės bei protu siekiamos Visatos esmines, plika akimi neregimas, bet pažinti siekiamas savybes pažįstančiam subjektui kažką tegali pasakyti jo paties sukurti tyrimo instrumentai. Pastarieji, įkūnydami žmogaus išradingumo galią, eksperimentais tarsi kokius gyvūnus į spąstus pagauna gamtoje veikiančias jėgas, kurios ir tegali būti fiksuojamos tais nuostabiais (dieviškais) tyrimo instrumentais. Bet, trokšdami tikrojo ir galutinio pažinimo, galiausiai turim savęs klausti, ar šis pagavimas – fiksavimas jau leidžia spręsti apie tai, kas gi yra Būtis, koks jos pagrindas, pa-siekiami struktūra ar sudedamosios dalys? Problema ta, jog instrumentų fiksuojamos savybės bei reiškiniai nėra sutinkami nei kasdieniame pasaulyje, nei tiesiogiai kokioje nors (specialių sąlygų dirbtinai nekuriančioje) mokslinėje laboratorijoje. Todėl „apie tai, kad jie (šie reiškiniai – *E. D.-D.*) yra žinome tik todėl, kad jie tam tikru būdu veikia mūsų matavimo instrumentus.“¹⁶ Toks poveikio fiksavimas pretenduoja būti ir *yra* veiksmingas, į gamtą įsiterpiantis ir ją pertvarkantis žinojimas. Tačiau tuo pat metu turime konstatuoti, jog

šie mums žinomi, t. y. instrumentais fiksuojami, reiškiniai tiek panašūs į tai, kurie jie yra patys savaime, „kiek telefono numeris panašus į (juo disponuojantį – *E. D.-D.*) abonentą.“¹⁷

Situacija ne ką geresnė žvelgiant išimtinai (ir hipotetiškai) iš instrumentų signalus gaudančios – priimančios pusės. Dekartiškoji abejonės filosofija, netikrumo košmarą vykusiai panaudojusi kaip priemonę visus pasaulio daiktus ir reiškinius panardinti į žmogaus sąmonės ir jos procesų srautą, neabejoja tik pačios sąmonės turiniais – nesvarbu, ar jų šaltinis būtų nuosavos proto struktūros veikimo, ar instrumentų poveikio fiksavimo patirtis¹⁸. Iš radikalios žmogų užgriuvusios abejonės, pasak šios teorijos, išvaduoja tik tikrumas, atsirandantis vien žmogui susiduriant su savo abejojiančia dvasia. Tik toks tikrumas įmanomas, jo ir siekiama. Tačiau sąmonės veikimo, t. y. joje vykstančių abejojimo procesų tikrumas, lygiai kaip joje vykstančių samprotavimų ar patiriamų pojūčių tikrumas, dar nereiškia už sąmonės egzistuojančio realių daiktų bei reiškinų tikrumo, taigi negarantuoja pasaulio kaip tokio tikrumo. „Objektyvi tikrovė“, kaip nuo

„įtarumo mokyklą“ priverstinai išėjusio žmogaus proto nepriklausanti Būtis, nuostoja egzistavusi. Būtent todėl metafiziniai klausimai Naujųjų laikų filosofijoje užleidžia vietą visokių rūšių introspekcijai, o tai, filosofiškai žvelgiant, gali būti laikoma ryšį su tikrove visuomet garantuojančio sveiko proto aptemimu.

Šio keisto aptemimo nulemta situacija gerai išryškina proto padėtį – ji atskleidžia racionalaus proto silpnumą ir savotišką jo bergždumą: juk kažkuriuo metu turim aiškiai suvokti, kad toks galingas instrumentinio proto veikimas lygiomis dalimis yra ir šiuolaikinio žmogaus beprecedentinės stiprybės, ir jo beprecedentinio menkumo, palyginti su kitų epochų žmonėmis, priežastis. Ateis akimirka, – sako H. Arendt, – kai modernus žmogus panorės to, ką sugebėjo įgyti visos epochos iki jo, tai yra patirti to, kas nėra jis pats – tikrovė. Tuomet jis supras, „kad gamta ir Visata „jam išprūsta“ ir kad Visata, konstruojama pagal eksperimentiškai atveriamos gamtos elgesį, niekaip jusliškai nereprezentuojama.“¹⁹ Ir, negana to, galiausiai jos nepasiekia nė instrumentiškai išgrynintas, moksle sėkmingai panaudojamas intelektinis protas. Dėsniams pavaldi ir sistemiška Gamta, Kanto žodžiais tariant, yra mūsų pažinimo metodikos šešėlis ir nėra jokių būdų įrodyti, kad pasaulis yra būtent toks, – galima tik pagrįsti, kad pasaulis turi būti toks, jei mes siekiame jį pažinti protaudami šiuo (veiksmingu) būdu²⁰. Žinoma, praeityje buvo bei ateityje gali būti bandomi ir kiti pažinimo būdai, bet kol kas tik vienas jų – racionalus ir nuosekliai veikiantis vakarietiškas mokslas – pasirodė esantis toks veiksmingas ir gebantis visur įsiskverbti.

Vis dėlto, nors „nėra pasaulyje būtis, į kurią negalėtų prasiskverbti mokslas, bet tai, kur prasiskverbia mokslas, nėra būtis“²¹, – šiuo Horkheimerio ir Adorno teiginiu galima apibendrinti vakarietiško mokslo veikimo ir Būties sąsajas, atsižvelgiant į aukščiau išdėstytus svarstymus.

Tad nuosekliai, užuot išgyvenus prasmę kurti ir / arba prasmėje stovėti tinkamą ir todėl potencialiai prasmingą pasaulio kaip Būties atvėrimo visumą, belieka tenkintis instrumentinės proto veiklos sąlygotų funkcinių priklausomybių, pažintinio žinojimo išvedinėjimo iš išorinę patirtį tvarkančių vidinių principų aprašų bei jų sąsajų tobulinimo grandinėmis. Šitaip bet kokia esamybė ir visa Būtis faktiškai pajungiamą ją užvaldančiai proto schemai be jokios vilties, kad yra kažkas kita negu žmogus, uždarančią žmogų jo paties matematinių simbolių schemeje. Kadangi atidumas žmogaus proto struktūrai pasidaro svarbesnis nei atidumas už žmogaus esančiai pasaulio tikrovei, tai tolygu tiesos ir prasmės paieškų atsisakymui. Šis atsisakymas grindžiamas proto siekiama žmogišką prasmę kuriančia idealia vienvėde, kurios „idealas yra sistema, iš kurios išplaukia viskas ir visi.“²² Vis dėlto siektinas proto būtis sistemiškumas, griežtai kalbant, verčia pripažinti principinį laisvojo proto ne-pajėgumą atverti savarankišką Būtis tikrovę. O tai naująjį statusą įgijusį racionalų protą veikiau silpnina nei stiprina, nes priverčia jį užsidaryti savo protinio žaismo erdvėje. Būtent tai ir yra didžiausia paskata, ir šaltinis, ir priežastis jau minėtai moderniajai introspekcinio pobūdžio filosofijai rasti bei plėtoti. Tik todėl modernioji filosofija ir gali totaliai

įsipavidalinti kaip introspekcija, kurią apibūdina padidintas (perdėtas) dėmesingumas savo instrumentinio intelektualumo formalizavimo galimybėms, vidinių jausmų, pojūčių, psichologinių ar net pasąmoninių impulsų raiškiai.

Siektinas idealus instrumentinio proto veikimas, atrodo, tobulai įgyvendinamas jo paties sukurtoje, nuo erzinančios ir nepatikimos išorės visiškai atribotoje skaitmeninėje kibernetinėje erdvėje, kurioje bet koks realaus gyvenimo nesistemiškumas, jo nevienalytiškumas bei inertiškumas visiškai pranyksta, tad gry-

najam intelektui darosi įmanoma bemaž tobulai joje inteliguoti, t. y. nardyti be jokių kliūčių bei apribojimų. Betgi tai akivaizdžiai dirbtinė, nuesmintos kaip nukenksmintos, beerdvės ir belaikės tikrovės situacija, kurioje žmogus pasmerkta „nebesusitikti savo esmės“, nes jis tikrąja šio žodžio prasme nebesutinka ir pačios tikrovės. Ar begali būti koks nors labiau simboliškas išimtinai intelektinių, vidinių racionalaus proto pastangų atverti ir pažinti nuo žmogaus nepriklausomą ir jam nepavaldžią tikrovę negalimybės įkūnijimas?

IŠVADOS

Instrumentiškai naudojamas ir instrumentiškai veikiantis racionalus protas neatskleidžia savaiminės Būties. Negana to, dėl menkai besuvokiamos galimybės vien instrumentiškai prote modeliuojamus procesus perkelti į gamtą ar į kultūrą, t. y. realiai išlaisvinti juos tikrovėje ir dėl to galutinai prarasti galimybę juos kontroliuoti, vienintelio „perspektyvaus mąstymo“ perspektyvumas tampa ne tik mažiau perspektyvus bei patrauklus, bet ir realiai grėsmingas. Todėl tokio proto užtikrinama šiuolaikinės tikrovės prasmingo saito su žmogumi legitimacija gali būti laikoma potencialia blogybe. Apriboti tokias šiuolaikinio racionalumo potencialias blogybes reiškia nesieti proto vien „su išsilaisvinusio proto vaiduokliu“, įsikūrusiu objektyvuojančioje mašinoje, bet įtraukti jį į teisingesnę žmogaus sampratą. Teisingesnė žmogaus samprata reikštų ir galbūt kitokią galutinio prasmės ir Būties pagrindo, kaip ir žmogaus santykio su juo, artikuliaciją.

Tai savo ruožtu iš naujo suponuoja ir Būtyje egzistuojančio „žmogaus klausimą“. Juoba kad egzistencinės filosofijos plačiai apmąstoma ribinių situacijų koncepcija akivaizdžiai atskleidžia faktinę negalimybę tapatinti šią instrumentiškai objektyvuojančią mašiną, taigi specifiniu būdu samprotaujantį, totalaus valdymo ir kontrolės siekiantį žmogų, ir realiame pasaulyje gyvuojantį *realų* žmogų, nepajėgiantį išvengti iš principo nevaldomų ir nekontroliuojamų skausmą, kančias, žlugusius planus bei kitus ribinius sukrėtimus „parūpinančių“ patirčių.

Galutinai reziumuojant šio straipsnio svarstymus galima tarti, jog naujojo racionalumo ir jo kuriamo pasaulio prasmės teigimas modernybėje koja koton ejo ne tiek (ne vien) su noru išsivaduoti iš platoniskai suvokiamo proto „apsnūdimo“ ar kantiškojo nesavaranikiškumo, kuriuos panorėjus lavinimusi galima įveikti, kiek (nemenka dalimi) su noru išsivaduoti iš Naujaisiais laikais

proto patiriamos abejonės inspiruotos bejėgystės bei skausmingai išgyvenamo netikrumo dėl intelektualinio pažinimo atvertų galimybių ir baimės, kurią kelia menkai bekontroliuojamų ir menkai besuvokiamų tų galimybių raida. Tačiau kai žmogų veikti labiausiai sutelkia baimė ir netikrumas ir kai dažnai veikiama hiperaktyviai (vien) siekiant juos užslo-

pinti, paaiškėja tai, kas buvo visada žinoma: baimė nėra ir negali būti tinkamiausias motyvas žmogaus pasaulio prasmei kurti bei ją legitimuoti. Kitais žodžiais tariant, ar savaiminės Būties atžvilgiu galima iš viso to laimėti ką nors daugiau, kaip tik paranojiškas nuostatas bei laikysenas – būklę, į kurią esame stumiami?

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žr. Eligijus Dzežulskis-Duonys, Proto problema, *Logos*, Nr. 79, 2014, p. 33–41.
- ² Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*. Iš vokiečių k. vertė G. Mikelaitytis. Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 50.
- ³ Ten pat, p. 53.
- ⁴ Hannach Arendt, *Žmogaus būklė*. Iš anglų k. vertė A. Radžvilienė ir A. Šliogeris. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 271–272.
- ⁵ Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 117.
- ⁶ Hannach Arendt, *Tarp praeities ir ateities*. Iš anglų k. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Aidai, 1995, p. 48.
- ⁷ Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 53.
- ⁸ Erichas Fromas, *Turėti ar būti*. Iš anglų k. vertė M. Keršienė. Vilnius: Mintis, 1990, p. 156.
- ⁹ Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 47.
- ¹⁰ Hannach Arendt, *Žmogaus būklė*, p. 268.
- ¹¹ Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 46.
- ¹² Žr. Platonas, *Valstybė*. Iš senosios graikų k. vertė J. Dumčius. Vilnius: Mintis, 1981, p. 210–243.
- ¹³ Hannach Arendt, *Žmogaus būklė*, p. 219.
- ¹⁴ Ten pat, p. 216.
- ¹⁵ Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 26.
- ¹⁶ Hannach Arendt, *Tarp praeities ir ateities*, p. 293.
- ¹⁷ Ten pat.
- ¹⁸ Hannach Arendt, *Žmogaus būklė*, p. 266.
- ¹⁹ Ten pat, p. 271.
- ²⁰ Ernest Gellner, *Postmodernizmas, protas ir religija*. Iš anglų k. vertė L. Jonušys. Vilnius: Pradai, 1993, p. 122. Max Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 48.
- ²¹ Horkheimer ir Theodor W. Adorno, *Apšvietos dialektika*, p. 48.
- ²² Ten pat, p. 50.